

Nye perspektiver på drifter og følelser illustrert av en barneterapi

Fredrik Cappelen

Nic Waals Institutt, Lovisenberg Diakonale sykehus; Psykologisk Institutt, Universitetet i Oslo
cappelen@gmail.com

Rune Johansen

Enhet for klinisk forskning og innovasjon, Diakonhjemmet sykehus

Den nevropsykoanalytiske modellen, som integrerer kunnskap fra hjerneforskning, kan være et nyttig supplement i en oppdatert forståelse av følelseslivet.

Fredrik Cappelen og Rune Johansen. Foto: Privat

Psykoanalytiske teorier forsøker å forstå mennesket, ofte som et konfliktfylt vesen med iboende og til tider kaotiske følelser, ønsker og motiver (S. Freud, 1992). Drifter og følelser har vært ansett som noe som tilhører psykoanalysens tidlige idéhistorie, og har fått mindre plass i den senere psykoanalytiske diskursen (Fonagy, 2008). Samtidig har den psykoanalytiske tradisjonen alltid integrert kunnskap fra andre teorier og forskningsfelt. Billeddiagnostikk og moderne nevropsykologi og -fysiologi inspirert av psykoanalytiske idéer, gjerne kalt nevropsykoanalyse, er nettopp et slikt felt (Solms, 2018). Nevropsykoanalysen aktualiserer og reviderer forståelsen av drifter, bevissthet og det ubevisste (Solms, 2018).

Vi mener det neuroanalytiske perspektivet på drift og følelser utgjør en viktig del av vårt kliniske arbeid og forståelsen av det dynamiske følelseslivet. I fagessayet her tar vi utgangspunkt i hovedtrekk ved klassisk forståelse av drift og følelser, og presenterer deretter det mer moderne perspektivet. Vi illustrerer teorien gjennom en psykoanalytisk barneterapeutisk prosess. Nevropsykoanalytisk forståelse av drift og følelser er samtidig ufullstendig for å beskrive kompleksiteten i psykoanalytisk orientert terapi. Vi vil derfor også nevne kompletterende perspektiver.

Kasus: Lotta

Barneterapeutisk tradisjon representerer en unik forståelsesramme der fenomener gjerne kommer tydelig fram, både i den terapeutiske relasjonen og i barnets lek. Som barneterapeuter erfarer vi at barnet kan vise en større evne enn voksne til å uttrykke seg, og det de uttrykker gjenspeiler ofte det menneskelige vi alle strever med.

Lotta var en kvikk, sjarmerende og oppvakt syv år gammel jente. Hun var henvist for vansker med raserianfall hjemme og på skolen, og hun kunne bli svært misunnelig på lillesøster. Ved sterke følelser ble hun ofte veldig motorisk urolig. Samtidig hadde hun god intellektuell utvikling og god evne til konsentrasjon og læring. En hypotese var at enkelte følelser skapte en ubalanse i henne som gjorde at hun lett ble overveldet. Et eksempel tidlig i kontakten var da hun lekte med plastilin og ivrig kunne lage særdeles fine små frukter i et fruktfat. Terapeuten forsøkte å følge henne nysgjerrig og undrende.

Plutselig ble det vekket noe i Lotta som ledet til at hun snakket raskere og mer hektisk. Hendene gikk raskere og raskere, og fruktene blandet seg med hverandre, og snart var de fine fruktene blitt til en klump. Dette mønsteret gikk igjen i liknende observasjoner. Det kunne virke som om hennes i utgangspunktet avanserte forståelse og tenkning klumpet seg sammen når hun opplevde vanskelige følelser. Tenkning og differensiering av følelser ble vanskelig for henne. Samlet sett virket det som at overveldende og komplekse følelser ble aktivert i situasjoner der Lotta følte seg utenfor, ble usikker eller sint.

Vi forlater nå Lotta for å presentere klassiske og moderne perspektiver på følelser. Arbeidet med Lotta vil senere illustrere teoriene i klinisk praksis. Vi minner også om at alt terapeutisk arbeid med barn *involverer samarbeid med foreldre*.

Psykoanalytiske perspektiver

Freud ble tidlig opptatt av sjels- og følelseslivet. I takt med tidsånden jobbet han spesielt med kvinner som led under såkalte hysteriske symptomer. Gjennom å lytte og forsøke å forstå pasienten utviklet han i dialog med pasienter *snakkekuren*, navngitt av pasienten Anna O (Breuer & Freud, 1895). Han kom gradvis inn på forbudte og konfliktfylte følelser i disse dialogene, i et ellers mannsdominert samfunn. Dette ledet ham særlig inn mot følelser relatert til seksualitet og lyst, etter hvert forankret i en teori om drifter.

Anna Freud bygget videre på farens arbeid. Hennes beskrivelser av barns patologiske og normale utvikling og mestring, samt teorier om avverger og forsvar, ble etter hvert til ego-psykologien (A. Freud, 1966, 1992).

Melanie Klein var også en pioner innen psykoanalysen, og hun *beskrev* terapeutisk arbeid med barn i en psykoanalytisk forståelsesramme. Hun fant at barn uttrykker seg i leken, på lik linje som voksne kommuniserer og representerer gjennom språk, fri assosiasjon og drømmer (Klein, 1955). Klein var en av de første som etter hvert knyttet sammen driftsforståelsen med en teori om relasjonenes betydning, kalt objektreasjonsteorien (Klein, 1932).

Fire kjennetegn ved klassisk psykoanalytisk forståelse av drift og følelser Melanie Klein beskriver drifter og følelser fra et utviklingspsykologisk barneperspektiv på en bedre måte enn Freud. Vi tar derfor utgangspunkt i hennes beskrivelser av drift og følelser i denne teksten.

- 1 Klein (1955) forsto den kurative oppgaven som å gi rom og hjelp til å uttrykke konfliktfylte ubevisste følelser. Hun erfarte at gjennom relasjonen til terapeuten, terapeutens forståelse og lekens uttrykk opplevde barna en lettelse i symptomer. Endringen skjedde gjennom leken i seg selv, terapeutens tolkninger av leken og barnets følelses- og relasjonsuttrykk.
- 2 I arbeidet sitt fant Klein at barn helt ned i toårsalderen hadde et rikt følelsesliv uttrykt i relasjoner og gjennom leken. Følelsene sto ofte i konflikt med hverandre, gjerne følelser overfor foreldre eller søsken. Kjærlighet og lystfølelse knyttet til moren, ammesituasjonen og brystet, behov for å bli et eget individ, aggresjon og frustrasjoner utgjør et konglomerat av kroppslige erfarte følelser som barnet må håndtere. Klein var også opptatt av skyldfølelse, reparasjonsbehov, misunnelse og andre viktige følelser.
- 3 Etersom barnet er fullstendig avhengig av foreldrene, blir det nødvendig å utvikle avverger eller forsvarsmekanismer slik at det uferdige følelsesapparatet ikke blir overveldet. Klein beskrev hvordan barnets drifter med medfølgende følelser og forsvarsmekanismer vil farge barnets opplevelse på sin egne subjektive måter.
- 4 I overgangen til den objektrelasjonelle teorien vektlegger Klein relasjoner fremfor drifter, og hun beskriver barnets organisering og utvikling av sin indre verden i en relasjonell sammenheng.

I dag er driftsforståelsen integrert med relasjonsforståelsen ved at driftene knyttes til en relasjon, et objekt eller objektmål (Kernberg, 2001). Samtidig debatteres temaet fremdeles, også i Norge (Gullestad, 2018; Karterud, 2018).

Nevropsykoanalytisk perspektiv

Vi vil nå oppsummere noen hovedprinsipper ved Solms og Panksepp (2012) og Solms (2018, 2021) teorier om drifter og følelser. I sin teori finner de grunnlag for syv sentrale driftsmoduler i individet. Begrepet driftsmodul omfatter mer enn affekt. Driftsmodul innbefatter grunnleggende behov med tilknyttede følelsesmessige reaksjoner, atferd og relasjonelle mål. Utgangspunktet er nær Freuds definisjon av drifter, som noe en fornemmer kroppslig og som skaper et trykk mot et mål med tilhørende handlingsmuligheter. Solms beskriver driften også som «a demand upon the mind for work» (Solms, 2021, s. 1049).

Driftsmodulene beskrives med versaler, som SEEKING, RAGE, FEAR, LUST, CARE, PANIC/GRIEF og PLAYfulness (Davis & Montag, 2019). Vi har valgt å oversette begrepene med SØKING, RASERI, FRYKT, LYST, PANIKK, OMSORG, SORG og LEK. De ivaretar både vekst og tilfredsstillelse (SØKING, LYST, OMSORG, SORG og LEK) og beskyttelse (RASERI, FRYKT, PANIKK og LEK). Solms og Panksepp (2012) beskriver at idet driftsmodulene er blitt tilfredsstilt, opplever man balanse og ro. Ved ubalanse, mangler og aktivering kjennes derimot uro og ubehag. Det er et homeostatisk prinsipp som likner på det Freud beskriver med sitt «nirvana-prinsipp» i *Beyond the pleasure principle* (Freud, 1920).

Driftsmodulene knyttes også til forståelse av det bevisste og det ubevisste, da vi som mennesker har en begrenset kapasitet til å erfare for mye på en gang. I psykoanalytisk terminologi beskriver Solms (2018) hvordan det fortrenge lagres i det dynamisk ubevisste. Beskrivelsen under er en forenkling av et intrikat system, der vi av hensyn til vårt fokus kun beskriver kjerneprinsipper i modellen. (interesserte kan se Solms artikkel *The Neurobiological Underpinnings of Psychoanalytic Theory and Therapy* (2018). Uhåndterlige erfaringer og konfliktfylte behov og følelser vil på grunn av manglende kognitiv kapasitet og/eller relasjonell hjelp måtte lagres i det ubevisste. Solms beskriver (2018) hvordan

denne prosessen går fra arbeidsminnet, som er delvis bevisst (deklarativt) og som lett overbelastes, til det ubevisste (prosedurale minnet) hvis det er overbelastning over lengre tid. De tidlige leveårene er de mest utfordrende og formative for dette systemet. Spedbarnsforskere som Tronick (1989) beskriver hvordan spedbarnets behov for mat og søvn også er knyttet til følelsesmessige behov som emosjonell kontakt, nærhet og omsorg i relasjon til omsorgsgivere. Hvis avvergeapparatet fungerer godt, får det fortrenge hvile i det dynamisk ubevisste. Hvis barnet i for liten grad blir møtt på behovene sine og heller ikke får hjelp med følelsene, vil disse overvelde barnet og må evakueres ut. Om barnet fortsatt ikke blir møtt, vil barnet etter hvert måtte utvikle sterke avverger (Tronick, 1989). Konfliktfylte og uløste følelsesmessige erfaringer som blir forvist til det ubevisste, skaper opplevelser av at noe ikke kan bæres, samtidig som det blir et ubehag som kan prege individet. Det oppstår en ubalanse i ulike følelsessystemer som kommer til uttrykk som symptomer, opplevd som negative følelser eller et behov for å agere. Som Solms skriver det: «People suffer from their feelings» (Solms, 2021).

Driftsperspektivet har en plass i forståelsen av mennesket og i terapi. I nære relasjoner aktiveres ofte driftsmodulene, det mest primitive og ambivalente i oss, spesielt sterkt. Vi kan kanskje alle kjenne det igjen i følelser som kunsten ofte beskriver bedre enn vitenskapen. Vi ser det i Edvard Munchs bilder, i Ingmar Bergmans filmer og i Astrid Lindgrens bøker.

Idéen om sterke, ambivalente og ubevisste følelser melder seg i psykoterapi. I det terapeutiske arbeidet med barn kommer dette ofte fram på en tydeligere og mindre maskert måte enn med voksne. Det u håndterlige viser seg i relasjonen, overføringen eller gjennom leken: som en sulten løveunge, en rasende okse eller et lam som søker nærhet og trygghet. Det grunnleggende arbeidet med barn blir derfor forankret i det som foregår her og nå. Leken utvider muligheten til å bearbeide det som tidligere måtte fortrenge eller spaltes av (Joseph, 1998).

I det barneterapeutiske rommet

Vi vender tilbake til Lotta for å vise hvordan det konfliktfylte gjør seg gjeldende i terapirommet.

Timene med Lotta var som en virvelvind av inntrykk. De var morsomme, tidvis kreative, men også krevende og stressende. Det var mye testing av grenser og intens utspørring. Terapeuten kunne få vansker med å tenke. Intensiteten og forvirringen var kanskje en refleksjon av jentas kaotiske og uforståelige følelser.

I en time med mange skiftende temaer merket terapeuten at han ble sliten av intensiteten og skiftene i kontakten. Han lente seg bakover i stolen og merket hvordan han zoomet ut. Det virket som om jenta plukket opp terapeutens brudd i kontakt og responderte umiddelbart. Hun hoppet opp i fanget hans og var plutselig blitt en farlig løve.

T: Oj, der kom det en farlig løve (med et tydelig ubehag over å få pasienten så tett på seg).

L: Grrrr, grrrrr (klorer mot ansiktet).

T: Oj, det var en virkelig sint og farlig løve.

L: Grrrrrrrr (klorer igjen og slår raskt mot terapeuten, som må stoppe hånden hennes fysisk).

T: Oj, du må være forsiktig, løve, med ansiktet og brillene mine.

L: (blir plutselig redd og legger seg klynkende på fanget til terapeuten)

T: Oj, der ble plutselig løven liten og redd. Det kan ikke være så lett og kanskje til og med litt skummelt å være sint og farlig. Kanskje løven også kan være ganske liten og redd og trenge trøst og beskyttelse?

Lotta begynte så å veksle mellom å være sint, klorende, liten og redd, men nå med større grad av kontroll over kroppen. Terapeuten følte seg ikke lenger redd for å bli slått i ansiktet, og det ble lettere å være i dialog og lek.

Det uhåndterlige viser seg i relasjonen, overføringen eller gjennom leken

Terapeuten trådte inn i leken og sa: «Så-så, lille løve, det går bra å være sint og stor iblant og samtidig liten og trenge beskyttelse.» Lotta så roligere ut og foreslo at de lekte en lek der terapeuten skulle være et monster som hun måtte gjemme seg for. Terapeuten ble med i leken, og det virket som dette gjorde Lotta tryggere. Hun kunne leke forfølgelse, kjenne på følelsen frykt og samtidig ha kontroll.

Det kan tenkes at den bortvendte terapeuten aktiverte en frykt for å bli avvist og en trussel mot OMSORG, som deretter vekket et RASERI hos Lotta. Raseriet vekket kanskje igjen en FRYKT og forsøk på å få terapeutens omsorg. Terapeutens ro og benevnning av handlingen gjennom leken hadde en regulerende effekt på Lottas følelsesuttrykk. I den påfølgende sekvensen ble det ikke brudd i lek og kontakt, men heller mer lek og utfoldelse av følelser. Barnets kapasitet til å håndtere følelser settes på strekk i dette tilfellet, og det mister noe av kroppsbeherskelsen, med påfølgende raske skifter i følelsesuttrykk, sinne, frykt og så videre (Solms, 2021). Følelsene ageres ut kroppslig eller dissosieres heller enn å tenkes rundt. Vi ser tegn til OMSORG og tilknytningsbehov vokser fram med utgangspunkt i de sterke følelsene RASERI og FRYKT. I sin motoverføring kjente terapeuten en følelse av irritasjon og skyldfølelse over å bli irritert, til å kjenne mer på omsorg og forståelse. Terapeutens kapasitet til å tåle og tenke om disse følelsene hjelper ham til å møte barnet på en empatisk og regulerende måte.

I en senere time vil Lotta gjerne ut av rommet. Terapeuten forsøker å holde henne igjen, men hun smetter ut i andre deler av bygningen en stund før hun kommer løpende tilbake. Hun ser redd ut samtidig som hun småløper.

T: Oj, der så du ganske redd ut?

L: Ja, jeg kan faktisk være ganske redd iblant (med oppsperrede øyne).

T: Jeg ser det.

L: Ja. Kan jeg vær så snill få utforske litt mer?

Glad for at pasienten klarer å uttrykke en følelse så klart, og i strid med opplæringen i å holde terapien innenfor rommets fire vegger, svarer terapeuten følgende:

T: Det var spennende å utforske utenfor rommet, men så ble du redd og kom tilbake til meg.

L: Ja, nå utforsker jeg igjen!

Med raske skritt løper hun ut igjen, slik at terapeuten ikke ser henne. Hun kommer tilbake igjen med redde øyne som glir over i et smil når hun ser terapeuten.

T: Der kom du tilbake igjen etter at du hadde utforsket, men så ble du redd, kanskje du var redd for at noen kunne komme etter deg?

L: Ja, det føltes som om noen skulle komme etter meg. Nå reiser jeg igjen!

Terapeuten venter, og hun kommer løpende tilbake.

I neste time vil pasienten leke det samme. Terapeuten minner om at hun må holde seg i rommet. Lotta aksepterer dette, men fortsetter å leke temaet barn som må klare seg uten foreldre med dyrefigurer.

I denne sekvensen handlet følelsene mindre om RASERI og angrep, selv om hun trosset terapeuten. Flukten ut av rommet aktiverte en utforskertrang, en LYST og LEKE-reaksjon. Dette svinger mellom følelsesmoduler som FRYKT, PANIKK og søken etter trygghet (OMSORG). Følelsene har blitt mer tilgjengelige, og dermed er det mulig å håndtere dem utenfor sterke brudd eller behov for å fortrenge; de kan tenkes om. Det kan virke som om tilliten i relasjonen og terapeutens fleksibilitet og tenkning skapte en situasjon der et register av følelser kunne utforskes i leken og i terapien. Vi skimter også en gryende litenhet og sårbarhet som Lotta sjelden ga uttrykk for tidligere, da det oftere var den trassige og sterke jenta som viste seg. I terapien demonstrerte hun også en overraskende selvinnsett da hun uttrykte: «Jeg kan faktisk være ganske redd iblant.»

Diskusjon

Det eksisterer mange gode perspektiver på følelser i dag. Disse er integrert i flere behandlingsmodeller enn psykoanalytisk og psykodynamisk terapi: affektbevissthetsterapi, Circle of Security-modellen, emosjonsfokustert, metakognitiv og intersubjektiv terapi og flere. Vi mener den nevropsykoanalytiske modellen bidrar til å forklare hvordan følelser belaster og preger vår bevissthet – og hvordan de fortrenge til det ubevisste. Modellen kaster også lys over hvordan følelsene kan erfares kroppslig og prege en relasjon. Gjennom kasuset har vi beskrevet hvordan arbeid med følelser i terapi med barn kan se ut, og hvor sårbare barn er for å overveldes av konfliktfylte følelser og reaksjoner, slik også voksne kan være.

Når objektivt studerte fenomener skal forklare for mye, står man i fare for å bli reduksjonistisk i sin forståelse. I terapien med Lotta oppstår det viktige relasjonelle og intersubjektive møter mellom pasient og terapeut som viser mer enn bare drift og følelser. Gjennom terapien gis det mulighet til å bearbeide og mentalisere komplekse følelser i et intersubjektivt samspill. Vi tenker at dette er et perspektiv som bør kompletteres med andre. Det subjektive og særegne ved de pasientene vi møter, er særlig viktig. Også terapeutens bidrag er sentralt i samspillet. Derfor er det viktig at vi som terapeuter nettopp ser vårt bidrag i relasjonen og at vi ikke blir skråsikre og lukkende i vår utforskning sammen med pasienten.

Vårt sammensatte og grunnleggende affektive *indre* liv har også en viktig plass (Green, 1977). Ved å referere til Freud og Lacan viser Green at driftene farger språket vårt og skaper mangfoldige variasjoner, slik som vi ser i leken til Lotta. Bion (1962) og Fonagy og Target (1996) understreker også dette. Hvordan vår språklige kulturelle verden påvirker oss og farges av følelser og drifter, ville vært interessant å forstå i et nevropsykoanalytisk perspektiv.

Konklusjon

Følelser kan både skape relasjoner, kontakt og kjærlighet, men følelser er også knyttet til destruktive og ødeleggende krefter. Forståelsen av driftsmodulene hentet fra det nevropsykoanalytiske feltet kan utvide tenkningen om fundamentale motiver, følelser og dynamikk i menneskelig følelsesliv. Denne forståelsen blir et tilskudd til aktuell psykoanalytisk teori. Ifølge Solms og Panksepp (2012) er følelser

forankret i komplekse kroppslige, affektive systemer og preger den relasjonelle sammenhengen vi er i. De kan være motstridende, og de er vanskelige å prosessere og bære, særlig tidlig i utviklingen.

... den nevropsykoanalytiske modellen bidrar til å forklare hvordan følelser belaster og preger vår bevissthet

Nevropsykoanalysen har samtidig sine begrensninger. Følelses- og driftsperspektivet vi har presentert må kompletteres med andre psykoanalytiske teorier om eksempelvis lek, med kunnskap om symboliserings- og mentaliseringsprosessen, moderne traumeforståelse og det intersubjektive perspektivet.

Vi har vist hvordan nye perspektiver på drift og følelser integrerer moderne forskning og kunnskap om nevrobiologiske systemer, og hvordan det nevropsykoanalytiske perspektivet blir tydelig i psykoterapi med barn, der arbeidet med følelser er i fokus. Som mennesker er vi helt avhengig av hjelp og støtte i nære relasjoner for å forstå og å få møtt våre følelsesmessige behov. Vi omgir oss daglig med sterke følelsesuttrykk, og som fagpersoner trenger vi sammensatte og dyptgripende modeller for å forstå både andres og eget følelsesliv. Den nevropsykoanalytiske modellen kan være et supplement i så måte. Psykoterapi med barn illustrerer hvordan følelsesmessige erfaringer preger og farger vår opplevelse av verden og oss selv, og nyere driftsforståelse hjelper oss å forstå hvordan dette skjer.

Referanser

- Bion, W.R. (1962). The psycho-analytic study of thinking. *International Journal of Psycho-Analysis*, 43, 306–310.
- Breuer, J. & Freud, S. (1895). *Studies on hysteria* (Standard Edition, Bd. 2). Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Davis, K.L. & Montag, C. (2019). Selected Principles of Pankseppian Affective Neuroscience. *Frontiers in Neuroscience*, 12(1025), 1–11. <https://doi.org/10.3389/fnins.2018.01025>
- Fonagy, P. (2008). A genuinely developmental theory of sexual enjoyment and its implications for psychoanalytic technique. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 56, 11–36. <https://doi.org/10.1177/0003065107313025>
- Fonagy, P. & Target, M. (1996). Playing with reality: I. Theory of mind and the normal development of psychic reality. *International Journal of Psychoanalysis*, 77, 217–233.
- Freud, A. (1966). *Normality and pathology in childhood: Assessments of development*. Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Freud, A. (1992). *Ego and the Mechanisms of Defence*. Routledge. (Opprinnelig utgitt 1936)
- Freud, S. (1955). *Beyond the pleasure principle* (Standard Edition, Bd. 18). Hogarth. (Opprinnelig utgitt 1920)
- Freud, S. (1992). *Drømmetydning*. Cappelen Damm.
- Green, A. (1977). Conceptions of affect. *International Journal of Psychoanalysis*, 58, 129–156.
- Gullestad, S. (2018). Seksualitet i et psykoanalytisk perspektiv. Et forsvar for drift og begjær. *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 56(9), 806–821. <https://psykologtidsskriftet.no/vitenskapelig-artikkel/2018/09/seksualitet-i-et-psykoanalytisk-perspektiv>
- Joseph, B. (1998). Thinking about a Playroom. *Journal of Child Psychotherapy*, 24(3), 359–366. <https://doi.org/10.1080/00754179808414824>
- Karterud, S. (2018). Omkamp om libidoteorien? *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 56(1), 44–46. <https://psykologtidsskriftet.no/debatt/2019/01/omkamp-om-libidoteorien>

- Kernberg, O.F. (2001). Object Relations, Affects, and Drives: Toward a New Synthesis. *Psychoanalytic Inquiry*, 21(5), 604–619. <https://doi.org/10.1080/07351692109348963>
- Klein, M. (1932). *The Psychoanalysis of Children* (The International Psycho-analytical Library, Nr. 22.). The Hogarth Press.
- Klein, M. (1955). *The Psychoanalytic Play Technique: Its History and Significance*. I M. Klein (red.), Envy and gratitude, and other works, 1946–1963 (s. 122–140). The Hogarth Press.
- Solms, M.L. (2018). The Neurobiological Underpinnings of Psychoanalytic Theory and Therapy. *Frontiers in Behavioural Neuroscience*, 12, 1–13. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2018.00294>
- Solms, M.L. (2021). Revision of Drive Theory. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 69(6), 1033–1091. <https://doi.org/10.1177/000306512111057041>
- Solms, M.L. (2021). *The Hidden Spring: A Journey to the Source of Consciousness*. Profile Books.
- Solms, M.L. & Panksepp, J. (2012). The «Id» Knows More than the «Ego» Admits: Neuropsychoanalytic and Primal Consciousness Perspectives on the Interface Between Affective and Cognitive Neuroscience. *Brain Science*, 2, 147–175. <https://doi.org/10.3390/brainsci2020147>
- Tronick, E.Z. (1989). Emotions and Emotional Communication in Infants. *American Psychologist*, 44(2), 112–119. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.2.112>